

Pojem osoba a geneze jeho obsahu jako základ konstrukce osob v právním smyslu

Jan Hurdík

1. ÚVODEM

Jedna ze složitých, dosud důsledně neřešených (ač volajících po řešení) a přitom základních otázek právního myšlení, je vymezení pojmu osoba v právním smyslu a jejích dvou typů – osoby fyzické a právnické.¹

Logickým východiskem konstrukce osoby v právním smyslu je pojem osoba, jehož základem je člověk ve svém mnohohvrstevnatém a obtížně uchopitelném pojetí. Tento klíčový pojem v právu však nemá dostatečnou oporu v míře pozornosti, která je mu zejména právníky věnována.

Toho důkazem jsou:

- a) malý respekt před historickými zdroji, z nichž pojem osoba a jeho obsah čerpal,
- b) malá pozornost věnovaná mezioborovým souvislostem pojmu osoba a nejasnosti v míře determinovanosti právních institutů, budovaných na mimoprávních pojmech. Tážeme-li se, zda se právo může odvolávat na další obory věd o člověku, resp. zda z nich právo může přímo čerpat, nebo zda jsou jeho konstrukce autonomní, dostane se nám řady názorů, žádný z nich však není dostatečně přesvědčivý.

Přesvědčení o autonomnosti právních konstrukcí by napovídala nízká pozornost, věnovaná mimoprávnímu pojmu osoba právní literaturou, jakož i malá míra promítnutí poznatků jiných společenských věd do mezioborových vazeb s právem (sociologie práva, psychologie práva, filosofie práva).

Podobně vyznívá místo pojmu osoba (ve smyslu subjektu společenských vztahů) v těch oborech, které zhusta pojmy osoba, subjekt a další pragmaticky a zásadně aktivně užívají, aniž by hlouběji zkoumaly jejich skutečný původ a tendence naplňování jejich obsahu v závislosti na změně podmínek. Těmito obory, mimo již jmenované, jsou ekonomie, do jisté míry teorie řízení a další.

Otázkou je, kam v tomto rámci zařadit právo:

- Pracuje s cizími pojmy, převzatými z jiných oborů, a musí se v tomto smyslu o závěry dalších oborů opírat,

- nebo má svůj vlastní, na jiných oborech nezávislý pojmový aparát?

Odpověď na tuto otázku lze jen obtížně nalézt v právní literatuře, typicky pak literatuře z odvětví pozitivního práva, která často pracuje s pojmy, které neidentifikuje z hlediska jejich mimoprávních determinant, jejich mezioborových vazeb, jejich obecné (právně teoretické) charakteristiky. Tento závěr platí evidentně i pro pojem osoba, je však charakteristický i pro řadu dalších právem užívaných pojmů.

Odpověď lze nalézt v hodnotové funkci práva, zejména v posouzení otázky, zda právo je hodnotou samo o sobě, nebo je pouhým mechanismem, který realizaci společenských hodnot zprostředkovává. Odpověď na tuto otázku nebude nikdy jiná než relativní. V každém případě však nutno připustit, že právo a jeho instituty, které jsou za určitých podmínek způsobily svého vlastního života, se mohou stát nositeli svého relativně samostatného hodnotového systému, vyplývajícího z podstaty a funkce práva. To je sekundární následek, ke kterému společenský systém může dospět, avšak zásadně nejde o variantu primární a dominující. Právo a jeho instituty mají za svůj společenský cíl být především mechanismem zprostředkování mimoprávních hodnot.

V tomto smyslu lze učinit předběžný závěr, že ani pojem osoba, jak je užíván v právní terminologii, nelze chápat jako ryzí výtvar práva. Jeho historický původ není sice dostatečně objasněn, neboť pojem osoba je součástí pojmového aparátu práva od antických dob. Paralelně však byl předmětem zájmu a součástí pojmového aparátu filosofie a křesťanské teologie a následně, po jejich vzniku v 19. století, i psychologie a sociologie.

Studovat pojem osoba v právním smyslu tedy předpokládá vzít na vědomí ontogenetickou i fylogenetickou determinovanost tohoto pojmu závěry filosofických, teologických, psychologických a dalších věd, z nichž pojem osoba v právním smyslu čerpal a čerpá své zdroje, aniž však jsou tyto vazby ontologicky a teleologicky dostatečně zpracovány a promítnuty do práva.

Odtud zřejmě pramení i rezignace částí autorů v oboru práva na snahu proniknout k podstatě poj-

¹ Genezi pojmu osoba v právním smyslu, potažmo osoba právnická se pokusil autor tohoto příspěvku sumarizovat v monografii *Právnícké osoby. Obecná právní charakteristika*, MU, Brno, 2000.

mu osoba v právním smyslu.² Pokusit se o popis vývojové linie pojmu osoba ve společenských naukách a v teologii od antiky po současnost, z něhož by byl zřejmý vývoj a modifikace jeho obsahu, a přispět tak k nalezení vztahu mezi pojmem osoba v mimoprávním a právním smyslu je i důvodem tohoto příspěvku.

2. PERIODIZACE VÝVOJE POJMU OSOBA

Společenské vědy, zejména sociologie, pracují v obsahových dimenzích předmětu našeho zájmu se dvěma pojmy, které vyjadřují tutéž entitu, aniž by současně důsledně hledaly vzájemné vazby a vztah svých definičních oborů. Jsou jimi pojmy:

- osoba a
- individuum.

Oba pojmy jsou bezprostředním a koncentrovaným výrazem existence dvou filosoficko-sociologických směrů, zaměřených na zkoumání člověka: personalismu a individualismu.³ Historicky se všeobecně vžil pojem *osoba* (*persona, personne, die Person*), který převzala terminologie většiny společenských věd, včetně terminologie právní, k označení (zpravidla lidského) jedince, k vyjádření jeho charakteristiky a k vymezení jeho místa v okolním světě. Pojem osoba prošel historicky dvoutisíciletým vývojem, který tento výraz podrobil zkoušce času, jež postupně jeho obsah měnila, některé rysy konzervovala, některé nahradila jinými. V konfrontaci původních významů a významu současného lze vystopovat a zmapovat proces historických proměn pohledu na lidského jedince, jeho charakteristiku a jeho funkci ve společnosti. Pojem *osoba* v právním smyslu procházel prakticky po stejnou dobu paralelním vývojem, který však udržoval s vývojem ostatních společenských věd, potažmo s pojmem osoba jako pojmu vulgárního, jen volně vazby, které byly prosazovány výrazněji zpravidla prostřednictvím politiky, v obdobích mocensko-politických změn, opírajících se o změněný pohled na člověka a jeho pozici ve společnosti.

Zásadní změny pojetí osoby obecně odpovídají svou periodizací obecné periodizaci vývoje společnosti. Nemohou však pominout významnou roli, kterou v tomto procesu sehrálo křesťanství, jeho doktrína i praktický vliv, jakož i období společenských věd 19. a 20. století. Těmto determinantám je podřízena i periodizace historického vývoje pojmu *osoba* v této studii.

3. POJEM OSOBA V ANTICE

Antické myšlení je ve vztahu k termínu osoba pozoruhodné v několika směrech, z nichž za důležité lze považovat:

- a) V antice se (narodil od některých názorů, které připisují vznik pojmu osoba až křesťanství) pojem osoba zrodil a došlo k jeho všeobecnému přijetí.
- b) V antickém prostředí došlo současně k základnímu tříbení sémantického významu pojmu osoba.
- c) V návaznosti na předcházející charakteristiky lze v antice zaznamenat vývoj pojetí osoba směrem k vymezení nikoli pouhého jazykového vyjádření, nýbrž obsahu tohoto pojmu, ve kterém je spatřována lidská individualita.

Původním výrazem, užívaným k označení člověka v antické řečtině, byl výraz *anthropos*. Vedle něj bylo používáno výrazu *soma* a rovněž výrazu *psyche*. Tyto výrazy byly užívány k označení konkrétní a individuální charakteristiky člověka.

Výraz *soma* je užíván již Hesiodem k označení konkrétního individua, tvořícího předmět pozorování jinou osobou. *Soma* byla (jako později v antické latině výraz *caput*) užívána rovněž při označení individua jako osoby v právním smyslu.

Později se začíná v antické řečtině prosazovat výraz *prosopon*. Jeho původní jazykový význam bylo označení divadelní masky. Aristoteles⁴ navíc uvádí, že původně byl výraz *prosopon* užíván k označení tváře, obličeje ve smyslu anatomické části lidského těla. Je zřejmé, že od tváře k masce se význam pojmu *prosopon* změnil spontánně, pouze na základě vnější podobnosti. Následně byl výraz *prosopon* přenesen z masky na typ člověka, reprezentovaný příslušným typem masky. Později byl přenesen na vyjádření divadelní role a z ní abstrakci na roli, kterou individuum hraje ve společnosti. Konečným smyslem, který starořečtina výrazu *prosopon* přiznala, bylo označení jednotlivce ve smyslu dnešního běžného pojmu osoba.⁵

Podobně jako v řadě jiných oborů lidské činnosti i ve vztahu k označení osoby převzala antická latina řecké výrazivo i s jeho vývojovými tendencemi. Tak původní řecký výraz *anthropos* měl latinský ekvivalent *homo*. Podobně starořecký výraz *soma* odpovídal latinskému *caput*, zejména ve smyslu označení individuality jednotlivce, jakož i k označení právní subjektivity. V původní antické latině však nebylo užíváno výrazu *individuum* (stejně jako starořeckého ekviva-

² Srov. např. KNAPP, V., O právnických osobách, Právník, 1995, s. 980–1001.

³ KNOLL, Von den drei Wesenstheorien der Gesellschaft, Individualismus, Totalismus, Personalismus, Wien, 1949.

⁴ De artibus animalium III, 1, 53.

⁵ V tomto smyslu pravděpodobně poprvé užil výrazu *prosopon* POLYBOS ve 2. století před n.l.

lentu *atomon*) v souvislosti s člověkem, nýbrž jako výraz sloužící specifickým filozofickým technikám.

Dominantního významu v latinské terminologii ve smyslu označení lidského jednotlivce, případně jeho charakteristiky či některých jeho vlastností, nabývá výraz *persona*. Toto její rozsáhlé užití v řadě významů a nuancí však dodnes nebylo dostatečně objasněno ani co do sémantického vývoje ani etymologie tohoto pojmu. Zdá se, že i současné obtíže vymezení pojmu osoba jsou výrazem tohoto dědictví pocházejícího od počátku vzniku a užití tohoto pojmu.

Zatímco řecký výraz *prosopon* označoval původně tvář, původní význam latinského pojmu *persona* byl maska. Později se výraz *persona* přenáší do dalších významů, takže u Cicerona se setkáváme s tímto výrazem k označení osoby v právním smyslu, k označení sociální role, k označení filozofického pojmu osoba, k označení charakteru jednotlivce. Výraz *persona* se současně zevšeobecňuje a vyjadřuje zásadně lidské individuum vybavené rozumem.⁶

V období, ve kterém končí antická, řecká a římská éra se počíná prolínat s rodící se érou křesťanství, je možno výraz *persona*, resp. *prosopon* zobecnit jako výraz lidské individuality. Podle tohoto obecného významu však – zdá se – nelze zapomínat na původní význam slova *persona* ve smyslu masky, resp. role. Zejména v tomto smyslu lze v současné právní literatuře a právní terminologii obecně spatřovat výrazná rezidua kořenů, z nichž pojem osoba historicky vyrůstal. Zdá se, že zejména při konstrukci pojmu právníka osoba sehrála tato významová poloha svou roli zejména pro usnadnění tvorby a přijetí umělé konstrukce, neztotožněné s lidským individuem, avšak pověřené rolí odvozenou od sociální funkce lidského individua.

4. KŘESŤANSTVÍ A VÝVOJ POJMU OSOBA

Křesťanská terminologie od počátku částečně přijala antikou zformované výrazivo týkající se lidského individua, které však aplikovala na vyjádření identity Ježíše, k vyjádření jeho božství a současně jeho lidského původu. K vyjádření charakteristiky Svaté trojice, tedy tří personifikovaných jevů vyjadřujících jedinou božskou osobu, byl při konfrontaci monoteismu s triteismem užít pojem *persona*, který však u prvních křesťanských autorů písařích řecky neměl svůj řecký ekvivalent ve výrazu *prosopon*, nýbrž v pojmu *hypostasis*. První řečtí křesťanští autoři užívali tento pojem ve smyslu běžné starořečtiny k vyjádření určitého reálně existujícího jevu, objektivní reality, k odlišení od subjektivního vjemu či pouhé jevové stránky. Podle názoru Jana z Damašku (7. – 8. stol.) má slovo *hypostasis* dva významy. Jednak označuje jednoduše existenci, jednak označuje to, co existuje samo o sobě a ve

své vlastní existenci. V tomto smyslu jde o označení jedince odlišného od jedinců jiných. Postupně se řecký pojem *hypostasis* stal synonymem latinského pojmu *persona*.

V učení o Svaté trojici, ve kterém se vzájemně jazykově obohacovaly jak teze formulované starořeckou terminologií, tak teze latinské, došlo posléze (Tertulianus ve 2.–3. století n.l.) k formulaci teze: *tres personae, una substantia*. Vzhledem k dominanci hledání odpovědi na otázku trojjediného božství v tomto smyslu zejména pojem osoba v jeho jazykových modifikacích nabývá nového, obohaceného významu. Zdůrazněn je především vztahový charakter pojmu osoba. Osoba je konfrontována se svou podstatou (*substantia*) a představuje transformovanou jevovou podobu jediné božské substance. Vztahový prvek pojmu osoba byl integrován jako koncepční obsahová součást do tohoto pojmu až následně, v pracích novodobých filozofů, autorů z oboru sociálních věd a koneckonců i práva. Současně se v křesťanském učení o Svaté trojici pojmu osoba užívá k označení jedince, existujícího sám o sobě, dále neredukovatelného a vymezeného vůči okolnímu prostředí.

Nutno dodat, že pojmy *hypostasis*, resp. *substantia* se v počátcích křesťanství pragmaticky měnily z hlediska svého významu, tj. ve vztahu k božské substanti a projevům této substance a koneckonců sehrály významnou historickou roli při dosažení teologického kompromisu mezi monoteismem a vírou ve Svatou trojici.

Dalšího obohacení se pojmu osoba dostalo v souvislosti s křesťanskou tezí o osobní jednotě Ježíše jako syna člověka a syna božího. Tato stránka křesťanské víry formulovala otázku vztahu mezi lidskou přirozeností Ježíše a jeho božstvím.

Roku 451 církevní koncil ve vztahu k jednotě osoby a dualismu podstat Ježíše Krista formuloval tyto teze:

- a) *hypostasis* a *persona* jsou ekvivalentní pojmy,
- b) *persona* představuje dále nedělitelné individuum,
- c) mezi pojetím osoby a pojetím přírody (*physis*) existuje rozdíl, jehož podstatou je konkrétní přirozenost pojmu *physis*.

Zejména tyto závěry se staly do současné doby trvalými atributy pojmu osoba v podmínkách evropské kultury.

Předcházející závěry byly dále precizovány na druhém církevním koncilu v Konstantinopoli roku 533, podle jehož závěrů pojmy *persona* a *substantia* jsou ekvivalenty. Tímto způsobem je formulován pojem osoba jako pojem svým způsobem ideální, jako myšlenková konstrukce, odlišná od reálně existující, konkrétní substance.

⁶ Slov. NÉDONCELLE, M., *Prosopon et persona dans l'Antiquité classique*, Revue des sciences religieuses, 1948, s. 227n.

Vývoj pojmu osoba ovlivnil trvalým způsobem Boetius (5. – 6. stol.) se svou definicí: „Osoba je individuální substance rozumové přirozenosti“. Ačkoliv se tato definice izolovaně zdá jasná, v souvislostech Boetiova díla své jasné kontury ztrácí.

Pozoruhodně blízko má Boetius k názorům soudobého postmodernismu, když ve svém komentáři k Porfyrovu dílu označuje lidskou individualitu za realitu náhodného druhu. Naproti tomu ve svém komentáři k Aristotelovi Boetius konstatuje, že lidská individualita je substancionální realitou. Nehledě na vnitřní rozpory Boetiova díla, autor dospívá k významnému závěru, že základním elementem definice osoby je **autonomie**.

U Boetia je možnost spatřit – byť ve vztahu k charakteristice Svaté trojice, nikoli ve vztahu k člověku – zcela moderní rys pojmu osoba, a to **pojetí osoby jako součásti vztahu**. Boetius sice ve své již citované definici osoby vztahovou dimenzi z pojmu osoba vylučuje. Nicméně v jeho díle lze objevit i jinou definici osoby (Traktát II o Svaté trojici), v níž Boetius definuje osobu zcela odlišně od definice již citované (obsažené v Traktátu V), která v pojmu osoba nevidí jednoduchou substanci, nýbrž vztah, „*neboť Otec je otcem někoho, Syn je synem někoho a Duch je duchem někoho*“. Boetius těmito tezemi formuluje klíč svého výkladu. Otec, Syn a Duch svatý jsou v Bohu ve vztahu rovného s rovným, identického s identickým. Zde zřejmě Boetius navazuje na Augustina (4. – 5. stol.), který ve svém traktátu o Svaté trojici hovořil o vztazích k Bohu, avšak varoval se užití výrazu *persona*, zatímco Boetius činí ze vztahu základní prvek své definice osoby, ovšemže výlučně v mezích výkladu o Svaté trojici. Byl nucen se především vypořádat s výše citovanými definicemi svých předchůdců, z nichž jedna charakterizovala osobu jako substanci s vyloučením vztahu a druhá jako vztah bez substance.

Tomáš Akvinský formuloval výraz pokoušející se tento definiční rozpor odstranit: *subsistentní vztah*. I on však zůstává při užití tohoto výrazu omezen na vazbu na Svatou trojici. Jeho pojetí člověka naproti tomu zdůrazňuje potlačení vzájemných vazeb a individualitu osoby jako individuální substance. Zásadní důraz klade na výraz *subsistance* tvořící základ definice osoby.⁷

Tomáš Akvinský užívá výrazu substance ve dvojitým smyslu: jednak k označení přirozenosti věcí, tedy ve významu, který antická, řecká terminologie označovala *ousia* a který by bylo možno v novodobém pojetí označit jako *esence*. Ve druhém významu, v dnešním smyslu důležitějším, pro něj pojem substance znamená subjekt. Pojem subjekt u Tomáše nabývá různých významů k závislosti a konkrétnosti jeho posuzování.

Je-li subjekt chápán jako **rozumová substance**, je nazýván **osobou**.⁸

Tomáš Akvinský – shrnuto – rozvinul Boetiovo učení o osobě v kontextu ryze teologickém jako subsistentní přirozenost existující v Bohu ve vzájemné vazbě tří osob. Důvodem tohoto spojení substance je identifikace v Bohu esence se vzájemně odlišnými substancionálními vztahy. U člověka nemohou podle Tomáše Akvinského být vztahy jiné než náhodné. Vztah u člověka **není součástí definice osoby**: v tomto smyslu Tomáš vysvětluje jím užívaný pojem nekomunikability. Zatímco podstatou Boha je komunikabilita, podstatou člověka je nekomunikabilita.

Tomáš přebírá od Boetia pojem *subsistance*, avšak narozdíl od tohoto autora usiluje o jeho objasnění. Subsistance není pouhá přirozenost a individuální principy, nýbrž též existence sama o sobě vlastní pro substanci. Subsistance je to, co činí z existence subjekt existující sám o sobě. Subsistance je pojem, který Tomáš užívá jako synonymum existence a který náleží do definičního oboru pojmu osoba. „Existence je vlastní základ jednoty osoby.“ (*Quodlibet, IX, A. 4, ad 2*) Osoba je současně esence a existence. Je individuální přirozeností (konkrétní esence) a existencí o sobě a pro sebe (existence).

Je zjevné, že pojem subsistance, existence o sobě a pro sebe, tím, že se stal podstatnou součástí definice osoby, je evokován v souvislosti s moderním chápáním osoby jako **sebeuvědomění**. Tyto souvislosti naznačují historickou cestu přechodu od osoby jako individuální substance přirozeného rozumu k pojetí osoby jako sebeuvědomění a jako svobodného subjektu odpovědného za své činy.⁹

Z pohledu právního je tento historický moment zvláště důležitý. Právě zde jsou definovány všechny v moderní době obvykle přijímané **obecné znaky osoby v právním smyslu**, bez ohledu na její další klasifikaci na osoby fyzické a právnické. Co je současně důležité, je skutečnost, že tato obecná charakteristika specifikuje jednak obecné rysy osoby (použitelné i pro osoby v právním smyslu bez další klasifikace), jednak současně rozdílná akcentace, resp. akceptace těchto rysů může tvořit základ pro další klasifikaci osob (tj. u osob v právním smyslu nejen na osoby fyzické a právnické, nýbrž i na jednotlivé typy osob právnických).

Akvinského pojetí osoby má však i druhou stránku: jeho učení zdůrazňuje pojetí osoby jako individua ve smyslu **samostatnosti a jedinečnosti**. Připustit tento pohled na osobu, jak se stává i ve zcela moderních pracech, znamená oddělit podstatné vlastnosti individua, jako čest, vážnost a další mravní dimenze od jedinečného individuálního subjektu, znamená chápat jednotlivce v jeho jednotě všech atributů, které přináší

⁷ Srov. NÉDONCELLE, M., Les variations de Boece sur la personne, Revue des sciences religieuses, 1955, s. 201n.

⁸ De potentiae, IX, 2.

⁹ HOTTOIS, G., op.cit., s. 39n.

osobnost (včetně základních práv a svobod v právním smyslu), což vede k ochuzení individuálního pojetí osoby o důležitou část její mimořádně bohaté charakteristiky. Vždy je třeba mít na paměti, že jde o člověka v celé jeho složitosti a hodnotové mnohoznačnosti. K jeho vymezení proto nepostačí ztotožnění s individuem, jednotlivcem, které má tendenci přehlížet obecné hodnoty spojené s člověkem v jeho nespočetných pozicích a rolích, nestačí však ani jeho ztotožnění s pojmem osoba, který, jak ukazuje historická zkušenost, obsahuje výraznou tendenci stát se kategorií stále chudší co do obsahu a stále širší co do rozsahu.

5. OD RENESANCE PO NOVOU DOBU

Novodobá historie pojmu osoba – jak je zřejmo z předcházejícího textu – vycházela ze starších historických kořenů a těmito kořeny byla determinována. Od renesance však dostává pojem osoba nový dominantní význam, který je založen na chápání osoby jako obrazu lidské bytosti, jako výrazu pro označení člověka ve smyslu sebeuvědomělého subjektu, odpovědného za své činy, aktivního tvůrce dějin.

Z úvodních fází tohoto období je vhodné jmenovat především dílo Descartovo¹⁰. Descartes měl zásadní vliv na přijetí pojmu osoby jako sebeuvědomělého individua, jako *myslící bytosti*, kterážto vlastnost je základem jeho existence. Přesvědčení o tomto pohledu na sebe sama však pro individuum je spojeno s pochybnostmi. Jednotlivec může pochybovat o všem, co předpokládá, či co zná. Nemůže si být jistý, zda předmět jeho myšlení skutečně existuje, či zda myšlenka, na základě které si utváří obraz o vnějším světě, je chybná. Avšak ať je lidské myšlení pravdivé či chybné, člověk myslí. Realita, o kterou člověk opírá svou existenci, je realitou myšlení.

Subjekt je pro Descartese vnímán jako existující skrze akt myšlení. Myslet pro Descartese přitom znamená cítit, pochybovat, pojímat (koncipovat), označovat, negovat, chtít, odmítat. V tomto smyslu, kdo myslí, se kvalifikuje jako subjekt.

Subjekt je pro Descartese *subjektem svobodným*. Myšlení je dvojího typu: vnímání a volní chování. V tomto smyslu lze chápat aktivně pojaté svobodné chování jednotlivce zprostředkované jeho myšlením jako integrální součást pojmu subjekt, tedy v tomto smyslu pojmu osoba.

Současné pojetí osoby, zahrnující *morální dimenzi*, pochází především od Immanuela Kanta.¹¹ Ačkoliv Kant užívá ve svých pracech slova „osoba“ jen málo a směřuje je s pojmem osobnost, přesto lze s dostatečnou přesností identifikovat Kantův přínos k obohacení pojmu osoba.

Kant především chápe osobu jako kým je sama o sobě (tj. jako *causa finalis*). Člověk je pro Kanta *svůj vlastní cíl*. Tento fakt odlišuje osobu od věcí a pojmů, které jsou pouze prostředky k dosažení cíle. Rozumné existence jsou Kantem nazývány osobami, neboť jsou dílem samy o sobě, ze své vlastní podstaty.

Rozumová podstata tedy uvádí osobu do pozice cíle sama o sobě. Osoba je intelektuálně způsobilá stanovovat cíle svého jednání a je vlastním subjektem všech myslitelných cílů. Cílem osoby, respektovaným touto osobou i ostatními, je její *humanita*.

Dalším rysem osoby, která představuje Kantův přínos, je nové pojetí její *autonomie*. Autonomii chápe Kant v dimenzích zákonných pravidel, kterým osoba podléhá. V této souvislosti konstatuje, že osoba nemůže být podřízena jiným zákonům, než těm, které stanoví sama sobě. Osobu jako zákonodárce však nelze přijmout bez akceptování její přirozenosti spočívající v rozumové existenci. Osoba v sobě spojuje rozum a vůli.

Autonomie vůle v tomto smyslu znamená autonomii svobodné vůle osoby. Nejde tu pouze o rozum sám o sobě, ani o vůli samu o sobě, nýbrž o rozum, který je uplatňován jako praktická moc, tedy jako moc, která ovlivňuje vůli. Jako všechny žijící entity i osoba je jevem determinovaným. Avšak osoba má vlastní typ determinace ovlivňující její jednání. Osoba může stanovit sama sobě zákony a v tomto smyslu být autonomní, neboť vůle nepotřebuje pro své uplatnění jiné determinace než rozum. Kant takto dospívá až k identifikaci praktického rozumu a vůle. Autonomii osoby Kant zakládá na přirozenosti vazby, která spojuje v ní samé rozum a vůli. Autonomie, to je především *svobodná vůle*.

Osoba je Kantem, jak je z jeho díla zřejmo, chápána v jejích vnitřních dimenzích, tj. jako svoboda osoby a její vnitřní svoboda se všemi důsledky, které z toho vyplývají.

Dalším atributem osoby, který lze přiznat Kantovi, je její *důstojnost*. Podle Kanta je osobu nutno chápat v její důstojnosti. Osoba jako cíl sám o sobě je především lidskost jako integrální součást osoby. V tomto smyslu používá Kant pojmu *homo noumenon* pro odlišení od *homo phaenomenon*. Pouze *homo noumenon* (u Kanta ve smyslu osoby) je předmětem respektu a je bezpodmínečně konstituován ve své důstojnosti. Pro Kanta lidskost (*humanita*) znamená totéž, co důstojnost. Osoba ve smyslu *homo noumenon* představuje vnitřní svobodu, způsobilou si stanovit vlastní zákony, skrze nichž dosahuje svých cílů. V tomto smyslu je osoba morálním subjektem a jako taková má právo být respektována.

Z novodobých filosofů náleží velká zásluha v obohacení pojmu osoba o *dimenzi společenského vztahu*

¹⁰ DESCARTES, R., *Les Principes de la philosophie*, 1. část, Paris, 1989. K hodnocení jeho díla ve vztahu k pojmu osoba srov. CHASTAING, M., *Descartes, introducteur à la vie personnelle*, *Esprit*, červenec 1937, s. 531–547.

¹¹ Zejm. *Základy metafyziky mravů a Kritika praktického rozumu*.

Hegelovi. Hegel konstatuje, že subjekt se konstituuje jako subjekt v prostředí **morálního vztahu**, který je založen na vzájemně reciproční interakci. Sebeuvědomění subjektu počíná jeho recipročním uznáním. **Individualizace** každé lidské bytosti může být chápána pouze jako součást její **socializace** (*v orig. Sozialisierung*). Individualizace je tedy proces probíhající současně se socializací. Individualita je posilována sociální interakcí. Z tohoto hlediska nemůže mít autonomie jednajících subjektů apriorní povahu. V tomto směru jde o myšlenkovou fikci. Harmonizace předpokládá intersubjektivitu, která však nemá ideální povahu. Ve skutečnosti intersubjektivita je založena na informačních problémech, nedorozumění, vztazích síly a dominance atd. V tomto smyslu pro Hegela osoba nepředstavuje ideální apriorní model, nýbrž **výsledek procesu založeného na morálním vztahu**.

6. POJEM OSOBA OD POČÁTKŮ SOCIOLOGIE PO POSTMODERNISMUS

Ze sociologů konce 19. a počátku 20. století se tématu osoby věnoval především **Emile Durkheim**¹². Zejména v citované práci Durkheim zdůrazňuje společenskou determinaci individua a její vyjádření v pojmu osoba. Současně rozvíjí již dříve, zejména Hegelem, formulovanou vztahovou dimenzi osoby.

Osoba je podle Durkheima výsledkem dvou zásadně protikladných faktorů. Jedním z nich je socializace, druhým individualizace. Paradoxně pro charakteristiku osoby je rozhodující faktor socializace, který však současně Durkheim chápe jako faktor neosobní. Osobou se stává individuum prostřednictvím své interakce s kolektivem. Ve svých závěrech se Durkheim dostává do rozporu s Kantem a pokouší se odstranit Kantovu kritizované ignorování sociálního rozměru osoby. Konstatuje, že co činí z člověka osobu je to, co jej spojuje s ostatními lidmi, co jej činí člověkem, nikoli *tímto* člověkem. Naproti tomu vše, co člověka individualizuje, znamená pro Kanta výraz antagonismu osoby. Durkheim vidí zdroj ducha (duchovního života) ve společnosti, nikoli v individuálním člověku. Individuální má svůj zdroj nikoli v duchu, nýbrž v těle. Tělesné determinace mají za následek osamostatnění jednotlivce, sociální determinace jsou zdrojem jeho svobody. Člověk je tím více osobou, čím více je schopen myslet a jednat podle konceptu. **Koncepcí osoby je tedy výsledkem vzájemného vztahu mezi procesem individualizace a procesem socializace jednotlivce.**

O zpřesnění pohledu na obsah pojmu osoba usilo-

val rovněž **Marcel Mauss**.¹³ Mauss se především vrací k historickému vývoji pojmu osoba. Výstižně konstatuje, že myšlenka osoby je jednou z kategorií lidského ducha, které přijímáme nikoli jako vrozené, jako dané, nýbrž které jsou ve skutečnosti obtížně formovány v běhu staletí a které dnes patří k nejnejasnějším pojmům. Mauss, opíraje se o Schlossmana¹⁴, hodnotí osobu jako **nedělitelnou, individuální rozumovou substanci**.

Pro Maussa se pojem osoba stal jasným teprve na konci 18. století, v okamžiku, kdy se osoba stala kategorií „já“. Toto období dělí na tři etapy. První, tj. 17. a 18. století je obdobím formování otázek individuální svobody z individuálního sebeuvědomění, práva komunikovat přímo s Bohem, mít vlastního vnitřního Boha, být svým vlastním knězem. Sem patří myšlenky moravských bratří, puritánů, pietistů, kteří všichni podle Maussa formovali osobu v podobě „já“, přičemž „já“ je sebeuvědomění jako prvořadá kategorie. U Kanta vidí myšlenky pietistů, přičemž Kant podle něj k věci nedodal nic dalšího. Další etapou podle něj tvoří Fichte. Fichte ke Kantově individuálnímu sebeuvědomění doplnil kategorii „já“ jako podmínku sebeuvědomění a vědy, čistého rozumu. Současné období pak má pokračovatele v autorech jako **Luc Ferry**.¹⁵

Otázkou samozřejmě zůstává, zda Maussovo ztožnění osoby s „já“ je dostačující pro vymezení pojmu osoby a charakteristiku všech dimenzí, které Mauss sám v pojmu osoba nachází.

Specifickým směrem myšlení, v jehož výlučném centru a jehož vlastním předmětem zkoumání je osoba, je **personalismus**. Personalismus se profiluje v konfrontaci s individualismem, s marxismem a s existencialismem a směřuje k poznání základu existence osoby. Podle představitele personalismu Emmanuela Mouniera¹⁶ osoba existuje jen v jejím dynamickém pojetí, v procesu personalizace, tj. jako „já“ v procesu neustálé strukturalizace.

K atributům osoby patří především její **tělesnost**. Existence osoby je především existence tělesná. Ta je základním faktorem, který existenci konstituuje jako osobu. Člověk nemůže myslet, aniž by existoval a nemůže existovat bez svého těla. Prostřednictvím svého těla je vystaven sobě samému, světu, ostatním. Tělo zprostředkovává jeho duchovní život.

Základní zkušeností osoby není ona sama, nýbrž **kommunikace**. Osoba je orientována vůči světu a vůči ostatním osobám. Neexistuje jinak, než vůči ostatním, nepoznává sama sebe jinak než skrze ostatní, nenalézá se jinde než v ostatních. Základem zkušenosti osoby je zkušenost jiné osoby.

Kommunikace je základem dotváření společenství

¹² Srov. zejména práci *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, 5. vyd., Paris, PUF, 1968, s. 386 n.

¹³ *Sociologie et Anthropologie*, 5. vyd., Paris, 1980, s. 331–362.

¹⁴ *Persona und Prosopon im Recht und in christlichen Dogma*, Leipzig, 1906.

¹⁵ *Philosophie politique*, Paris, 1984, sv. 1, s. 109–180, sv. 2, zejm. s. 147–183.

¹⁶ *OEUVRÉS*, sv. I, Paris, 1934, sv. III, Paris, 1947.

a kolektivů. Základem jsou přitom vztahy dlouhodobé, které jsou utvářeny prostřednictvím institucí. Jednou z těchto důležitých institucí je **právo**, které jakkoli je neosobní, je podmínkou a základem světa osob.

Podle Mounierova personalismu osoba má rovněž svou **interioritu** (niternost). Bez reálné interiority nemůže existovat, avšak na druhé straně nemůže být na ni redukována. Existence osoby se uskutečňuje v souběžně probíhající exteriorizaci a interiorizaci.

Osoba rovněž nemůže existovat bez své **prezentace**, která se uskutečňuje v každodenním životě a prostřednictvím níž se osoba vymezuje vůči svému okolí.

Svoboda osoby není podle personalismu nic, co by bylo osobě dáno do vínku. Osoba se svobodnou stává. Svoboda osoby je podmíněna a omezena konkrétní situací, ve které se osoba nachází. Svoboda je svobodou osoby v určité situaci. Svoboda osoby vzniká v procesu personalizace.

Důstojnost osoby patří Mounierův personalismus v personalizaci hodnot. Nejde však o obecné ideje, nýbrž o hodnoty, které jsou podle své vlastní přirozenosti inkorporovány do konkrétního subjektu.

Základem definice osoby u Mouniera je tedy ztotožnění její existence a aktivního chování, tedy její angažovanosti.

Fenomenologie¹⁷ chápe osobu jako citlivý objekt deskripce. Tento přístup má podle Lévinase etickou povahu. Subjektivita existuje mimo a před etickým vztahem. Subjektivita znamená především **odpovědnost vůči ostatním** v duchu židovských tradic. Podle Lévinase etika předchází bytí (existenci). Vztah k jinému je založen na odpovědnosti. Jde však o odpovědnost jednotlivce vůči jinému, která sama o sobě není založena na vzájemnosti. Vztah mezi subjekty je vztahem nesymetrickým, neboť osoba je odpovědná vůči jinému, aniž by mohla očekávat vzájemnost. Vzájemnost je záležitost naopak jiné osoby (jiných osob) vůči osobě posuzované. Identita jedince je tedy odvozena od odpovědnosti. **Jedinec existuje v míře, ve které je odpovědný.** V tomto smyslu je identifikován rovněž pojem „já“ s osobou. Jestliže „já“ je angažováno ve vztahu k odpovědnosti, lze v tomto smyslu hovořit o osobě v plném smyslu.

7. OSOBA Z POHLEDU POSTMODERNISMU

Dosavadní pohled na historický proces obohacování pojmu osoba se stal předmětem výrazné relativizace z obecného úhlu pohledu na pravdu a možnost jejího poznání, jak jej přijímá **postmodernismus** jako jeden z výrazných filozofických směrů současnosti.¹⁸

Postmodernismus zpochybňuje způsobnost lidské

ho myšlení odrážet realitu vnějšího světa a úlohu jazyka jako prostředku a produktu lidského myšlení sloužícího k formulování a zprostředkování těchto poznatků jiným osobám. Postmodernismus přijímá možnost poznatelnosti okolního světa jako nikoli odraz tohoto světa, ale jako mocenské uplatnění vlastního subjektivního pojetí společnosti a jeho vnučení jiným subjektům, přičemž různé výklady společnosti prováděné různými subjekty jsou rovnocenné a nelze je prověřit. Pravda je nepoznatelná, je omezena na tzv. pojmové síť jazyka (řeči). Veškeré poznání je ve smyslu postmodernismu historicky a kulturně podmíněné, neúplné a relativní. Pravda v tomto smyslu jsou základní pravidla směřující k podpoře úspěšného existování společnosti. Vědecký výzkum podle stoupců postmodernismu nemá za cíl dosažení pravdy, nýbrž dosažení vysoké výkonnosti materiálně silných skupin. Na rozdíl od předcházejícího principu vědeckého bádání směřujícího k abstraktním pojmům podporujícím univerzalitu a jednotu objektivního světa, postmodernismus zdůrazňuje jednotlivost a konkrétní vlastnosti věcí a jevů. Uznávající subjekt pouze nepozoruje a neodráží jevy a předměty vnějšího světa, nýbrž tyto aktivně vytváří prostřednictvím zvolené pojmové sítě jazyka, přijaté určitým okruhem osob. Tak, jako se mění pojmové síť, mění se v čase i chápání světa.

Hodnoty nejsou odrazem objektivní reality a objektivních zákonitostí, nýbrž projevem vůle subjektů.

Postmodernistické pojetí světa a jeho poznatelnosti má významný vliv i na chápání **osoby**. Dosavadní pojetí osoby v historickém vývoji bylo možno prezentovat jako hledání podstaty člověka v jeho abstraktním vyjádření a v jeho komplexnosti a v procesu vzájemného obohacování založeného na konfrontaci a tříbení dříve přijatých názorů. Vývoj pojmu osoba směřoval skrze pojmy maska, role, substance s jejími vlastnostmi jako jsou tělesnost a netělesnost, životnost, vnímavost, rozumnost, mravní podstatu, vztahovou dimenzi, odpovědnost směrem ke svému neustálému obsahovému obohacování. Postmodernismus toto pojetí osoby, které se ubíralo po linii antika – křesťanství – osvícenství – novodobé vědy o člověku zásadně odmítá a nahrazuje novým paradigmatem, tj. souborem výchozích tezí, na kterých je budována jeho vlastní myšlenková konstrukce.

Postmodernismus odmítá právě popsané, dlouhým historickým vývojem vybudované pojetí člověka založené na myslící rozumové nezávislé substanci. Subjekt je podle jeho myšlenkových konstrukcí **souborem názorů, projevovaných citů a vůle, kterým chybí jakýkoli společný princip.** Jediný cíl a jeho existence jsou přijímány pouze v rámci dané společnosti, jako součást společenských vztahů. Jednotlivce je možno chápat pouze jako prvek těchto vztahů. To by

¹⁷ Srov. např. LÉVINAS, E., Totalité et Infini, Haag, 1961, Ethique et Infini, Paris, 1982.

¹⁸ Srov. např. LYOTARD, J.-F., O postmodernismu, Praha, 1993, DERRIDA, J., Texty k dekonstrukci, Bratislava, 1993 a další.

znamenal, že:

- 1) Osoba je pojmem přijatým v dimenzích jazykových sítí a její obsah se účelově mění podle konkrétních historických a společenských souvislostí a determinant.
- 2) Člověk je relativizován v kontextu vztahů, které jej váží.
- 3) Člověk vystupuje vůči určitému typu společenství v různých podobách.
- 4) Postmodernismus významně oslabuje dosavadní obsahová vymezení pojmů osoba.
- 5) Pojem osoba má substancionální základ, avšak s dále uvedenými limity.
- 6) Chápání osoby jako cíle sama o sobě (*causa finalis* – viz Kant) ztrácí svou objektivní povahu a platí pouze v dimenzích účelovosti takového závěru.
- 7) Důraz na pojetí osoby se přenáší z dimenze substancionální na dimenzi vztahovou.

Postmodernismus svým skeptickým vztahem k možnosti poznání objektivní reality a místa člověka ve společnosti a svým akcentováním pragmatické účelovosti v lidském chování nemůže být nepochybně bez vlivu ani na právní konstrukce. To se zvláště významně týká tak esenciální konstrukce, kterou představují osoby v právním smyslu. Zatímco dosavadní vývoj pojmu osoba v celé dlouhodobé historii zdůrazňoval lidskou substanci a její jednotlivé vlastnosti, resp. atributy odvozené od lidského jedince, postmodernismus tuto vazbu výrazně rozvolňuje a otvírá prostor formulacím pojmu osoba orientovaným především účelovostí a nikoli úsilím o postizení podstaty osoby v realitě lidské bytosti.

Tento přístup není bez významného vlivu především na dva typy osoby, ve kterých se tento pojem promítá do právní terminologie, tj. **osobu fyzickou** a **osobu právníckou**. Postmodernistický relativismus otvírá prostor pro tendence, o kterých se dosud mělo zato, že je nelze dovršit, tj. pro sjednocení právního modelu osoby fyzické a osoby právnícké v základních právně relevantních dimenzích. Zatímco dosavadní pojetí osoby fyzické na straně jedné a osoby právnícké na straně druhé hovořilo o objektivní existenci, resp. objektivní substanci osoby fyzické na rozdíl od modelové právní konstrukce bez vlastní substance osoby právnícké, přijetí základu pojetí osoby jako prvku společenských, potažmo právních vztahů, vytváří nový prostor pro pragmatickou formulaci těch atributů a těch vlastností, které byly dosud některému z těchto typů osoby v právním smyslu (zejména osobě právnícké) odpírány.

Pravda, ani prostor vytvořený postmodernistickým pojetím člověka a jeho místa ve společnosti, resp. jeho poznáním nelze předpokládat v absolutní, důsledné podobě. Především i postmodernismus je pouze jed-

ním z myšlenkových směrů, kterým jsou některé vědní obory ovlivňovány více a jiné méně. O právu lze v současnosti hovořit spíše ve druhém významu. Ani postmodernismus s jeho myšlenkovými konstrukcemi rovněž nelze užít při řešení právní koncepce osoby se vši důsledností. Dále i v právní terminologii a v právních konstrukcích vycházejících a týkajících se pojmu osoba zůstanou některé charakteristiky a atributy, které budou jednotlivé typy osob v právním smyslu i nadále odlišovat. Zatímco postmodernismus zřejmě umožní překonat vzájemnou odvozenost osoby právnícké jako pomocné právní konstrukce odo osoby fyzické, přičemž je schopen vytvořit obecný, společný pro oba dva typy, účelově determinovaný soubor pojmových znaků a charakteristik osoby fyzické i právnícké, nebude na druhé straně možno překonat zejména determinovanost a vázanost na člověka jako biosociálního jedince těch právních pojmů a pojmů, institutů a konstrukcí, které tyto právní konstrukce bezprostředně spojují s vlastnostmi lidského jedince (vůle osob, vědomí, práva spojená s biosociální podstatou člověka aj.).

Obecně vzato lze v chápání pojmu osoba ve sféře společenských věd v jejím vývoji spatřovat tendenci, která byla nezávisle na této studii a mimo studium vlivu postmodernismu na daný problém již naznačena: je jí cesta směřující k dalšímu sblížení formálních právních konstrukcí **osoby fyzické a osoby právnícké** jako institutů účelově zaměřených k efektivnějšímu dosahování realizace zájmů jednotlivců sdružených v nejrůznějších lidských skupinách a společnostech.

DALŠÍ LITERATURA:

- Zitelman, Begriff und Wesen der sogenannten juristischen Person, Leipzig, 1873
- Schloßmann, Persona und Prosopon im Recht und im christlichen Dogma, Disertační práce, Univ. Kiel, 1906
- Rheinfelder, Das Wort „Persona“, Geschichte seiner Bedeutungen mit besonderer Berücksichtigung des franz. und ital. Mittelalters, Beihefte der Zeitschrift für roman. Philologie, sešit 77, Halle, 1928
- Problèmes de la personne, Sborník pod red. I. Meyersona, Paris, 1973
- Kolektiv, Penser le sujet aujourd'hui, Paris, 1988
- Trigeaud, J.-M., La personne, Arch. phil. droit, sv. 34, 1989
- Macur, J., Postmodernismus a základní otázky zjišťování skutkového stavu v civilním soudním řízení. Rukopis monografie. Předpokládaná publikace MU Brno, 2000
- Nass, G., Person, Persönlichkeit und juristische Person, Berlin, 1964